

Василина Катерина
(Запоріжжя)

Специфіка переосмислення шекспірівського сюжетно-образного матеріалу у повісті І.Тургенєва „Гамлет Щигровського повіту”

У сучасній літературознавчій науці вивчення міжлітературних зв'язків є одним із найефективніших засобів виявлення національної своєрідності конкретних літератур та їхньої функціональної ролі в загальнолітературному контексті. Саме таку задачу й виконує компаративне літературознавство, яке вже встигло посісти одне з чільних місць у парадигмі сучасної науки про літературу.

Найважливішим з-поміж аспектів сучасного компаративного вивчення літератури є аналіз функціонування традиційного сюжетно-образного матеріалу різних генетичних груп у світовій літературі. Ця наукова проблема набуває особливого значення в останні роки, що характеризуються підвищеним інтересом до пошуку національного духовного коріння, прагненням пов'язати сучасність із загальнолюдською історією, змодельовати майбутні шляхи розвитку того чи іншого суспільства. Звертаючись до традиційних сюжетів та образів, письменники різних епох надають їм нового звучання, модернізують їх, пропонують нові вектори розвитку певних сюжетних колізій та розширюють семантику художніх типажів.

Образи й сюжети шекспірівської драматургії завжди належали до розряду найпопулярніших і найбільш розповсюджених. Не вигадуючи фабули, Великий Бард спромігся надати своїм творам загально людського змісту,

закласти у провідні образи своїх драм такі потужні історико-літературні потенції, які вже понад чотири століття продовжують розкодовуватися та розгортатися іншими митцями. Саме це, вочевидь, і забезпечує незгасаючий інтерес наукової спільноти та читацького загалу до вічних трагедій епохи Відродження.

Сучасне розуміння драматургії великого англійця та створених ним художніх образів формується в шекспірознавчому дискурсивному полі на основі величезного масиву інтерпретацій та тлумачень, що народжуються в літературознавчій, мистецтвознавчій, театрознавчій, філософській та ін. сферах. При цьому різні епохи й різні країни демонструють надзвичайно широку і навіть до певної міри суперечливу формально-змістову амплітуду використання сюжетно-образного матеріалу шекспірівських драм.

Зокрема, в Росії у першій половині XIX століття до творчості Шекспіра виявляли цікавість такі видатні особистості, як О.Пушкін, М.Лермонтов, О.Сумароков, М.Карамзін, В.Белінський та ін. Надзвичайно важливу роль у популяризації творчих здобутків великого англійця в Росії відіграв І.С.Тургенєв, який був визнаним експертом у галузі шекспірознавства і, по-своєму розуміючи мистецькі інтенції геніального драматурга, часто вдався до трансформації його сюжетно-образного матеріалу. Одним із найбільш яскравих прикладів переосмислення шекспірівської тематики є, зокрема, повість І.С.Тургенєва «Гамлет Щигровського повіту» (1852 р.).

Мета даної розвідки полягає у тому, щоб шляхом детального вивчення поетики повісті «Гамлет Щигровського повіту» І.Тургенєва у безпосередньому зіставленні із трагедією «Гамлет» В.Шекспіра, з'ясувати прийоми та засоби трансформації шекспірівського сюжетно-образного матеріалу у російській літературі XIX ст.

І.С.Тургенєв, як відомо, мав репутацію досвідченого шекспірознавця. Тож не дивно, що саме йому з нагоди 300-річчя з дня народження англійського драматурга було

запропоновано написати статтю «Промова про Шекспіра» (1864 р.). І хоча ця стаття була сприйнята публікою доволі прохолодно, вона яскраво засвідчила захоплення російського митця творчістю Великого Барда.

Найкращою ілюстрацією того, що Тургенєв щиро захоплювався Шекспіром і ставився до його творчості з великим пієтетом, може слугувати стаття «Гамлет і Дон Кіхот» (1860 р.), де російський письменник представляє власне бачення та оцінку літературної спадщини геніального англійця. У цій публікації Тургенєв, зокрема, висловлює ряд вельми цікавих думок стосовно специфіки образу Гамлета, до певної міри розкриваючи власну візію гамлетівського типу. І хоча хронологічно згадана стаття вийшла пізніше, ніж повість «Гамлет Щигровського повіту» (1852 р.), думається, що зіставлення створеного російським письменником літературного образу з шекспірівським прототипом буде неповним без урахування роз'яснень самого митця, викладених у зазначеній статті.

Очевидно, що, вводячи до назви своєї повісті пряму алюзію до відомої трагедії Шекспіра, І.С.Тургенєв насамперед прагне підкреслити спорідненість свого героя з образом принца Датського. Разом з тим, він намагається національно маркувати свій твір, адже, повіт – це територіальна одиниця Росії. Російський письменник, як відомо, вважав Гамлета одним із тих людських типів, що втілюють егоїстичність, самозакоханість та нерішучість у діях, тож, профанізуючи вічний образ за рахунок введення географічно-етнічної конкретизації, він пропонує власну візію певного людського підвиду. Крім того, вже з назви стає очевидним, що, апелюючи до фонових знань читача, автор повісті вдається до осучаснення та онаціональнення традиційного сюжетно-образного матеріалу.

На перший погляд, подієва канва «Гамлета Щигровського повіту» є мало схожою на перипетії життя шекспірівського Гамлета. І.С.Тургенєв розповідає про те, як одного разу герой-наратор після пишного прийому

залишається переночувати у будинку свого приятеля. Через брак місця гості розміщуються по двоє в одній кімнаті. Волею долі оповідач опиняється наодинці з диваком, який вночі розповідає історію свого життя, а вранці, ще до зорі, зникає.

При уважному прочитанні повісті, можна побачити певні аналогії та алюзії, які стосуються насамперед внутрішнього світу цього дивакуватого героя. Наголошуючи на його егоїстичній природі, Тургенєв доводить її до абсолюту. Його Гамлет Щигровського повіту, котрий вперше з'являється лише в середині твору, повністю перебирає увагу читача на себе, практично не надаючи своєму випадковому співрозмовнику можливості вставити навіть репліку у свій патетичний та, як і у Датського принца, я-центрований монолог. Іноді виникає враження, що тургенівський герой взагалі не потребує слухача, йому байдужі судження співбесідника, він цілком занурений у власні думки і емоції, тому часто перебиває співрозмовника своїми коментарями і оцінками: «А признайтесь-ка..., я должен вам казаться большим чудачком, как говорится, оригиналом, или, может быть, пожалуй еще чем-нибудь похуже...»¹⁹³, «То есть я вас потешаю, хотите вы сказать...»¹⁹⁴ і т.ін.

Цікаво, що розповідь про своє життя тургенівський герой пересипає запитаннями, саме оформлення яких наводить співрозмовника на необхідну йому відповідь. Підкреслюючи власну неповторність і особливість («Оригинал, оригинал!... Зовут меня оригиналом»¹⁹⁵), він водночас, кокетуючи, говорить, що, начебто, до числа оригіналів аж ніяк не належить: «А на деле-то оказывается, что нет на свете человека менее оригинального, чем ваш покорнейший слуга»¹⁹⁶. Як і шекспірівський Гамлет, герой Тургенєва не вірить у власні сили та страждає через

¹⁹³ *Тургенев И.С.* Гамлет Щигровского уезда // *Тургенев И.С.* Записки охотника. – М.: Худож. лит., 1984. – С.181.

¹⁹⁴ Там само. – С.182.

¹⁹⁵ Там само.

¹⁹⁶ Там само. – С.181.

недосконалість світу, але на самогубство так і не наважується: «еще до сих пор цела балка в грунтовой моем сарае, на которой я неоднократно собирался повеситься!»¹⁹⁷.

Принц Датський, на думку Тургенєва, страждав посправжньому, сам собі завдаючи ран, сам себе мучив¹⁹⁸. Тому і свого героя, суттєво меншого, щоправда, за масштабністю особистості, письменник теж наділяє мазохістською схильністю до саморефлексії і самоприниження. Монолог тургенівського Гамлета сповнений екзальтованих вигуків, дрібних і детальних описів тих нещасть і принижень, яких йому довелося пережити. Гамлетівські питання, виголошені у численних монологіях, якимось подрібнюються та зводяться до побутового рівня. Глибоке філософське питання «to be or not to be?» трактується тут у термінах обмеженого кругозору та небагатого внутрішнього світу Гамлета Щигровського повіту, який метафізичні роздуми щодо сутності буття підміняє міркуваннями про суть власної екзистенції. Поривів у небесні сфери, спроб з'ясувати сутність життя та смерті, характерних для шекспірівського героя, у російського Гамлет ми не помічаємо.

Тургенєв, вочевидь, не тільки прагнув підкреслити трагічне становище мислячої й, водночас, пасивної інтелігенції, але й хотів наголосити на типовості зображуваного характеру (у цьому, вочевидь, проявляє себе реалізм з його потягом до типізації). Не даремно, письменник вустами свого дивакуватого героя промовляє: «назовите меня Гамлетом Щигровского уезда. Таких Гамлетов во всяком уезде много, но, может быть, вы с другими не сталкивались»¹⁹⁹.

Переосмислюючи у своїй повісті образ Гамлета, російський письменник звертається до опису почуттєвої сфери героя, дещо видозмінюючи лінію конфлікту Гамлет-

¹⁹⁷ Там само. – С.188.

¹⁹⁸ *Тургенев И.С.* Гамлет и Дон Кихот // Тургенев И.С. Собр. соч.: В 12 т.– М.: ГИХЛ, 1956. – Т.1. – С.170.

¹⁹⁹ *Тургенев И.С.* Гамлет Щигровского уезда... – С.192.

Офелія. Нагадаємо, що на думку Тургенєва, ставлення принца до дівчини просякнуте цинізмом: «А не слід було вірити... Я не любив вас... Іди в черниці. Навіщо тобі плодити грішників?»²⁰⁰. Стосунки із коханою, знов-таки, виявляються простим заняттям самим собою. Навіть у його вигуку «Офеліє! В своїй молитві, німфо, / Згадай мої гріхи!»²⁰¹. Тургенєв вбачає лише глибоке усвідомлення героєм власного хворобливого безсилля покохати²⁰².

Таким же нездатним на романтичні почуття виявляється і російський Гамлет. Він досить скептично і, навіть, можна сказати, несимпатично розмірковує про свої стосунки із представницями прекрасної статі. Гамлет Щигровського повіту досить черствий і навіть ті почуття, які він відчував до Мінхен, здавалися йому надто незвичними. Тож, не зважаючи на переживання дівчини, він покинув її.

Навіть одруження з чесною, чистою дівчиною, чий образ віддалено нагадує непорочну Офелію, не спроможне змінити тургенівського героя, воно висить тягарем і навіть пробуджує думки про суїцид. При цьому повне занурення у саморефлексію заважає йому відвернути трагедію відданої людини. При описові похорон щигровський Гамлет не виявляє жодних почуттів, детально зображуючи церков та процедуру похорону, він досить цинічно говорить: «Доброе, доброе было существо, а для себя же хорошо сделала, что умерла»²⁰³. Тут запрошується паралель із тими словами, якими шекспірівський Гамлет Шекспіра коментує смерть Офелії. Він досить лапідарно повідомляє про свої почуття до нещасної дівчини та вступає у суперечку з Лаертом, знов-таки намагаючись довести власну вищість: «Її любив я. І нехай з'єднають/ Любов свою братів хоч сорок тисяч, – / Моїй не дорівняють»²⁰⁴.

²⁰⁰ Шекспір В. Гамлет, Принц Данський // Шекспір В. Трагедії. – Харків: Фоліо, 2004. – С.229.

²⁰¹ Там само. – С.228.

²⁰² Тургенєв І.С. Гамлет и Дон Кіхот... – С.185.

²⁰³ Тургенєв І.С. Гамлет Щигровского уезда... – С.190.

²⁰⁴ Шекспір В. Цит. вид. – С.293.

Нагадаємо, що Гамлет Шекспіра мав відданого товариша – Гораціо, саме прив'язаність цього юнака до принца часто викликає захоплення і симпатію реципієнта. Російський письменник позбавляє свого героя цієї позитивної риси, протягом свого монологу він жодного разу не згадує про наявність товариша чи однодумця. Вочевидь, у такий спосіб Тургенєв намагався підкреслити самотність, відірваність від життя та демонстративне відлюдництво, що були характерні для російської інтелігенції.

Якщо шекспірівський герой здатен був на жорстокість (відправляючи на вірну смерть своїх співтоваришів Розенкранца і Гільденстерна), то тургенівський є настільки дрібним, що не спроможний на жодний вчинок. Єдина смерть, до якої він має відношення – це смерть його дружини при пологах. Та й тут він виявляється лише непрямою причиною трагічної розв'язки.

До числа інших паралелей, які є очевидними у житті двох героїв можна віднести навчання в університеті та раннє розчарування у цінності книжок і теоретичного знання у практичному житті. Тургенєвський Гамлет навіть належав до одного з інтелектуальних гуртків, про який він згодом відзивається досить негативно: «О кружок! ты не кружок: ты заколдованный круг, в котором погиб не один порядочный человек!»²⁰⁵.

І.С.Тургенєв вважав, що зовнішність Гамлета Шекспіра була досить привабливою; його меланхолійний настрій, блідий колір шкіри, пристойний одяг та витончені манери, почуття повної вищості щодо оточуючих, – усе це робить його манливим, стимулює бажання багатьох людей бути схожими на нього²⁰⁶.

У своїй же повісті письменник змальовує російського Гамлета у такій-собі будуарній, позбавленій величності ситуації, коли герой з'являється перед читачем у ліжку і жодного разу не залишає цієї «сцени», з якої він виголошує

²⁰⁵ Тургенев И.С. Гамлет Щигровского уезда... – С.185.

²⁰⁶ Тургенев И.С. Гамлет и Дон Кихот... – С.188.

серію монологів. Герой-оповідач, зокрема, зустрічається з ним за таких обставин: «В небольшой, зеленоватой и сыроватой комнате... уже находился другой гость, совершенно раздетый. Увидев меня, он проворно нырнул под одеяло, закрылся им до самого носа, повозился немного на рыхлом пуховике и притих, зорко выглядывая из-под круглой каймы своего бумажного колпака»²⁰⁷. Оцей нічний ковпак, яким російський Гамлет постійно маніпулює у процесі розгортання нарації, довершує непривабливий образ цього героя, принижує його і робить незначним, нікчемним і гідним жалю.

Загалом же, якщо порівнювати особливості характеристики персонажів, які застосовують Шекспір і Тургенєв, стає очевидним, що сам жанровий формат творів диктує митцям те, яким чином вони мають описувати героїв. Так, приміром, шекспірівський Гамлет характеризується, в основному, через слова інших персонажів, а також через низку власних монологів Гамлета.

Жанр повісті, звісно, суттєво розширює арсенал прийомів опису персонажа, тож у Тургенєва ми зустрічаємо елементи не лише мовної, тобто непрямой, але й портретної (прямой) характеристики. Зокрема, герой-наратор постійно супроводжує репліки Гамлета Щигровського повіту зауваженнями щодо його поведінкової реакції на описувані події: «Мой сосед молча посмотрел на меня»²⁰⁸, «Рассказчик опустил голову и поднял руки к небу»²⁰⁹, «У рассказчика покраснели щеки и потускнели глаза»²¹⁰ і т.д. Думається, що саме за рахунок таких зауважень щодо поведінки головного героя автор підсилює враження від оповіді самого персонажа, доводить те, що його герой є пересічною, неоригінальною особою. Герой-наратор навіть не помітив цього російського Гамлета під час прийому, коли всі гості спілкувалися між собою, не мав можливості він оцінити

²⁰⁷ Тургенев И.С. Гамлет Щигровского уезда... – С.180.

²⁰⁸ Там само. – С.185.

²⁰⁹ Там само. – С.187.

²¹⁰ Там само. - С.190.

цього чоловіка і після розмови, оскільки той зник так само, як і з'явився, ще за темно. Отже, знову стає очевидним, що Тургенєв доволі скептично ставився до російських Гамлетів, яких можна зустріти будь-де у Росії.

Проте, слід зауважити, що не лише негативні сторони характеру шекспірівського Гамлета привертали увагу І.С.Тургенєва, він намагався з'ясувати, які риси роблять цей образ вічним. На його думку, в цьому характері втілено «начало заперечення», яке «сумнівається щодо добра, але щодо зла воно не сумнівається і вступає з ним в жорстокий бій. Щодо добра воно сумнівається, тобто воно запідозрює його істину і щирість і нападає на нього не як на добро, а як на підроблене добро, під машкарою якого знову ж таки приховуються зло і брехня, його споконвічні вороги»²¹¹.

Саме скептицизм героя зараховується російським письменником на його користь, адже це свідчить про його небайдужість, про його диференційоване ставлення до понять «добро» і «зло», про його прагнення подолати брехню. Однак, будь-яке «заперечення» є деструктивною силою, і для того, щоб утримувати її у межах, необхідно поєднати розум і волю, які у Гамлета щоденно все більше і більше роз'єднуються: «Рішучості природжений рум'янець / Блідою барвою вкриває думка»²¹².

У Гамлета Щигровського повіту можна помітити такі ж тенденції до самознищення, його розум і почуття вступають у конфлікт та раз ураз призводять до того, що він відчуває власну неважливість, незначущість, ницість. У молодому віці він був визначною особою, його цінували і любили: «в молодості моей какие возбуждал я ожидания! Какое высокое мнение я сам питал о своей особе перед отъездом за границу»²¹³. Однак, у зрілому віці він перетворюється на таку-собі палахливу тінь.

²¹¹ Тургенев И.С. Гамлет и Дон Кихот... – С.187.

²¹² Шекспір В. Цит. вид. – С.228.

²¹³ Тургенев И.С. Гамлет Щигровского уезда... – С.182.

Те, що, на думку російського письменника, є позитивним у характері шекспірівського героя (скептицизм і боротьба з авторитетами), в повісті подається як недолік російського Гамлета. У трагедії Шекспіра конфлікт зі світом, як відомо, є ключовим, саме він визначає причину коливань та ламентаций героя, котрий дорікає долі за тяжкий жереб: «Звихнувся час наш. Мій талане клятий, / Що я той вивих мушу направляти!»²¹⁴. Тургенівський Гамлет також не здатен примиритися зі світом, але цей конфлікт не є глобальним. Героя абсолютно не хвилює ані «вивих часу», ані інші проблеми людства, його найбільше гнітить лише власна неоригінальність і банальність.

Гамлет Щигровського повіту за рівнем свого інтелекту та масштабністю особистості надто далекий від свого прототипу. І Тургенєв підкреслює це як за рахунок описів нервово-екзальтованої поведінки свого героя, так і акцентуванням мізерності й приземленості його проблем. Крім того, письменник демонструє, що самозакоханий герой має не досить хоробру вдачу. Зокрема, коли він досить голосно і довго розповідав про своє життя, то з-за стінки почувся голос однієї з поважних осіб, що також залишилася на ніч у тому домі: «Однако это ни на что не похоже... какой там дурак вздумал ночью разговаривать?»²¹⁵. Реакція героя була негайною і однозначною: він швидко натягнув на себе ковдру, і, перелякано визиравши з-під неї, сказав: «Слушаю-с, слушаю-с, извините-с... Ему позволительно спать, ему следует спать... ему нужно набраться новых сил, ну хоть бы для того, чтобы с тем же удовольствием покушать завтра. Мы не имеем права его беспокоить»²¹⁶. Малодушність російського Гамлета, який принизливо схиляється перед авторитетом можновладців, знижує патетику цього образу. Автор повісті у такий спосіб показує, що багато хто прагне бути схожим на Гамлета, наслідуючи його формальні ознаки та поведінку, але не кожен здатний

²¹⁴ Шекспір В. Цит. вид. – С.199.

²¹⁵ Тургенев И.С. Гамлет Щигровского уезда... – С.192.

²¹⁶ Там само. – С.192.

виявляти таку ж величну непохитність і силу духу, як принц Датський, у досягненні власної мети.

Отже сучасні Гамлети, за Тургенєвим, є мислячими, свідомими свого безсилля, всюдисущими особами, але нерідко вони виявляються й недоречними, марнославними, непотрібними для суспільства, такими-собі зайвими людьми.

Відштовхуючись від шекспірівської драми, Тургенєв пропонує власне бачення трагедії російської інтелігенції, що, заглиблюючись у саморефлексію, стає неспроможною щось змінити у цьому світі, вона не здатна приносити користь, а інколи навіть може завдати шкоди. Гамлети, котрих, як зазначає герой повісті, у Росії багато, нерідко виглядають смішно, коли, розмірковуючи про зло у світі, бояться розчарувати чи стати на заваді тим, хто знаходиться при владі. Автор повісті критикує схильність до демагогії та нерішучість, зауважує, що дрібній людині не дано творити великі справи та вирішувати глобальні проблеми. Тут російський письменник до певної міри сам виступає як Гамлет-скептик, що не вірить у добре начало в людині. Щоправда, критика Гамлета, не стосується безпосередньо самого Шекспіра: як і раніше, Тургенєв залишається надзвичайно високої думки про свого великого попередника.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що, звертаючись до традиційного сюжетно-образного матеріалу, російський письменник не тільки осучаснює його, тобто переносить місце дії у тогочасну Росію, але й використовує прийом дописування, коли розширює накреслені сюжетні лінії, вводить додаткові ходи і ситуації, а також заглиблюється у психологічну сферу та побутові деталі. Саме цей прийом і дозволяє йому краще відобразити актуальні проблеми, що зумовлювалися як загальним положенням мислячої людини у Росії XIX ст., так і особистим розчаруванням тими реформами, що здійснювалися російським урядом. Це допомагає йому також висловити власну точку зору на

дилему пошуку місця у житті та адекватної самоідентифікації людини.

Крім того, Тургенєв вдається ще й до такого прийому переосмислення традиційного сюжетно-образного матеріалу, як «сюжет у сюжеті». Це дозволяє не тільки осучаснити вічний образ, а й оцінити повсякдення з точки зору вічності. Нагадаємо, що в повісті наявна рама, яка сприяє відтіненню авторські мистецькі інтенції: історія російського Гамлета ведена у розповідь про вечірку та обставини, за яких наратор зустрів принца Данського з Щигровського повіту.

Обробка традиційного сюжетно-образного матеріалу передбачає сукупність різних рівнів переосмислення: жанрового, композиційного, ідейно-семантичного, стильового і т.ін. Обираючи формат повісті, Тургенєв значно розширює спектр прийомів створення художнього образу (герой постає не лише у сукупності словесної самохарактеристики та зі слів інших персонажів, але й у світлі розгорнутого портретного і поведінкового опису, при цьому деталі побуту також мають важливе значення при відтворенні психологічного стану персонажу). Письменник вдається також і до трансформації ідейно-семантичного рівня образу. Його Гамлет, приміром, так і не здійснює помсти, оскільки виявляється боягузом, який все своє життя приречений тікати від свавілля обставин та власної ницості.

Характерною рисою тургенівської переробки шекспірівського сюжетно-образного матеріалу є те, що в повісті відбувається переосмислення семантики не лише центральних образів, які вже стали традиційними, але і тих супутніх персонажів, які також спрацьовують на розкриття сутності традиційного матеріалу. Зокрема, автор вводить до тексту наратора та переосмислює образ шекспірівської Офелії (померла жінка російського Гамлета).

Втім, проблема трансформації шекспірівського сюжетно-образного матеріалу в наступні епохи, як думається, є невичерпною. Тож у майбутньому її вивчення

V. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

може бути продовжене на матеріалі інших сюжетів і образів, а також інших національних літератур.